

Andrzej Porębski

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: [0000-0003-0856-5500](https://orcid.org/0000-0003-0856-5500)

Ewa Ilczuk

Uniwersytet Jagielloński

ORCID: [0000-0001-9103-4000](https://orcid.org/0000-0001-9103-4000)

Kontekstualny charakter wybranych determinant rozvodu – krytyczna analiza literatury

Abstrakt

Głównym celem artykułu jest pokazanie złożoności i kontekstualnego uwikłania wybranych czynników wpływających na prawdopodobieństwo rozwodów. W pracy omówiono wpływ światopoglądu (w tym religijności), wykształcenia małżonków, obecności dzieci w małżeństwie oraz sytuacji ekonomicznej. By zrealizować wyżej wskazany cel, dokonano analizy krytycznej wybranej literatury, którą wzbogacono odniesieniami do ogólnodostępnych danych statystycznych. Artykuł dzieli się na cztery główne części, poświęcone wpływowi na ryzyko rozvodu czterech omawianych grup czynników. Wywód uwzględnia krytyczne odniesienie do literatury i propozycje możliwych mechanizmów wpływu. Analiza wskazuje, że każdy z badanych czynników może wpływać na prawdopodobieństwo rozvodu, ale wpływ ten jest bardzo podatny na zmiany kulturowe oraz zmienny w czasie, a tym samym trudny do uogólnienia na populację światową. Rezultaty kwerendy sugerują szczególną potrzebę rozważania i precyzowania kontekstu kulturowego w badaniach nad czynnikami wpływającymi na prawdopodobieństwo rozwodów, a także uwzględniania w nich szerokiego zbioru zmiennych objaśniających oraz ich interakcji.

Słowa kluczowe

rozwód, światopogląd, dzieci, wykształcenie, status ekonomiczny

The Contextual Nature of Selected Divorce Determinants – Critical Analysis of the Literature

Abstract

The main objective of this study is to demonstrate the complexity and contextual entanglements of factors affecting divorce probability. The paper examines the impact of worldview (including religiosity), spousal education, presence of children in marriage, and economic situation. To achieve the aforementioned goal, a critical analysis of the selected literature was conducted and enriched with references to publicly available statistical data. The article is divided into four main sections, each dedicated to the impact of one of the four discussed factor groups on divorce risk. The argument is

supported by critical references to the literature and offers possible mechanisms of influence. The analysis reveals that each examined factor can influence divorce probability, but the impact is highly susceptible to cultural change and varies over time, making generalizations to the global population difficult. The results of the study suggest a particular need to consider and specify the cultural context in divorce probability research, along with the inclusion of a broader set of explanatory variables and their interactions.

Keywords

divorce, worldview, children, education, economic status

Wprowadzenie

Jednym ze szczególnych typów relacji jest małżeństwo – niejako z definicji trwałe i cechujące się szczególnym poziomem bliskości uczuciowej, fizycznej i ekonomicznej dwojga osób. Udane małżeństwa pozytywnie wpływają na różne sfery życia społecznego, na obecne w ramach małżeństwa dzieci, ale i na zdrowie samych współmałżonków. Jednak kiedy ta relacja degeneruje się, może to mieć bardzo złe skutki we wszystkich tych sferach (Kiecolt-Glaser, Newton, 2001; Hawkins, Booth, 2005; Mooney i in., 2009). Rozwód wieńczy rozpad relacji małżeńskiej. Zachodzi zazwyczaj wtedy, kiedy pozostawanie w małżeństwie niesie ze sobą tak duże różnej natury koszty, że z perspektywy małżonka lepiej jest z niego wystąpić. W niektórych przypadkach rozwód przebiega bezkonfliktowo i w porozumieniu, jednak często zanim do niego dojdzie, ma miejsce wiele nieprzyjemnych czy nawet traumatycznych wydarzeń. Wpływają one negatywnie nie tylko na samych rozwodzących się, ale też na inne osoby w ich najbliższym otoczeniu, a w szczególności – dzieci (Anderson, 2014). Z tego też powodu rozwody są zjawiskiem kojarzonym jednoznacznie negatywnie, choć przecież czasem mogą one być jedyną skuteczną drogą do poprawy sytuacji życiowej (Hawkins, Booth, 2005).

Można oczywiście spojrzeć na rozwód jako wyizolowane wydarzenie, ale dużo bardziej adekwatne jest postrzeganie go jako momentu wieńczącego długotrwały i często bardzo skomplikowany proces rozpadu relacji, w pewnych przypadkach mogący rozpocząć się nawet jeszcze przed zawarciem ślubu. Jest to zatem zjawisko o niezwykle złożonym charakterze. Historia jego badań potwierdza wysoki poziom zniuansowania, skomplikowania i zmienności w czasie rozmaitych czynników wpływających na rozpad małżeństwa (Goode, 1993), co zostało szczególnie zaakcentowane w niniejszej pracy.

Celem artykułu jest zaprezentowanie złożoności i ukazanie kontekstualnego uwikłania wybranych czynników rozpatrywanych jako pełniące istotną rolę w kształtowaniu się ryzyka rozwodu. Wywód dotyczy przede wszystkim korelatów o charakterze kulturowym i systemowym, a nie psychologicznym i indywidualistycznym. W rozważaniach uwzględniono następujące grupy czynników: 1. wyznawany światopogląd; 2. poziom

wykształcenia; 3. obecność dzieci w małżeństwie; 4. czynniki ekonomiczne, zarówno te obecne w mikrosystemie rodziny, jak i te makrosystemowe, związane z kryzysem gospodarczym, dotyczącym duże grupy ludności.

Praca nie ma na celu wyczerpującego opisu wszystkich możliwych predyktorów rozwodu, w szczególności nie jest systematycznym przeglądem najnowszych badań dotyczących tego zagadnienia, a tym bardziej ich metaanalizą. Wybór prac badawczych oraz danych statystycznych był podyktowany przede wszystkim chęcią ukazania znacznego uwikłania zjawiska rozwodów w różne konteksty makrospołeczne: kulturowe, polityczne, gospodarcze. W pracy zostały zaprezentowane i omówione przykłady zarówno takich korelatów rozwodów, których wpływ zdaje się być raczej stabilny, jak i takich, w przypadku których zmienia się on pod wpływem innych czynników. Ukazanie owej kontekstowości determinantów rozwodu pozwala na uzyskanie bardziej zniuansowanego obrazu tego złożonego zagadnienia, a tym samym lepsze zrozumienie wielowymiarowego uwikłania społecznego zjawiska rozwodów. Jednocześnie przyjęte podejście wiąże się z koniecznością odwołania się do prac pochodzących z różnych kontekstów kulturowych, geograficznych i temporalnych. Siłą rzeczy przywoływane badania i pochodzące z nich dane nie są w pełni porównywalne i nie powinny być traktowane jako droga do poznania determinantu o uniwersalnym charakterze. Dobór literatury w pracy ma charakter celowy i został dokonany tak, by służył ukazaniu czynników wpływających na rozwód w różnych kontekstach. Z tego względu nie stanowi podstawy do systematycznego i wyczerpującego omówienia podejmowanej problematyki.

W pracy zostaje przyjęte zdroworozsądkowe założenie, że im niższa – subiektywnie postrzegana – jakość relacji łączącej małżonków, tym wyższe prawdopodobieństwo rozwodu, a z drugiej strony, że im większą wartość małżonkowie widzą w trwaniu małżeństwa, tym niższe jest prawdopodobieństwo rozwodu. Założenie to potwierdzają liczne badania pokazujące, że doświadczanie częstych konfliktów (DeMaris, 2000), przemoc fizycznej (Lawrence, Bradbury, 2001), niewierności (Previti, Amato, 2004; Hall, Fincham, 2006) czy niskiego poziomu zaufania i miłości (Kurdek, 2002) może się przyczyniać do rozpadu małżeństwa. Tego rodzaju problemy występujące wewnątrz relacji nie są głównym przedmiotem pracy, choć niektóre z nich pojawiają się w niej jako tło wpływu analizowanych grup czynników na zwiększanie lub zmniejszanie ryzyka rozwodu.

Światopogląd małżonków a ryzyko rozwodu

Rola przypisywana przez jednostki wartościom związanym z małżeństwem, postrzeganie przez nie istoty małżeństwa czy ich stosunek do rozwodów to kwestie silnie powiązane z prezentowanym przez ludzi światopoglądem, toteż nie powinno dziwić,

że światopogląd wpływa na prawdopodobieństwo rozwodu. To jasne, że im bardziej pozytywny stosunek do małżeństwa i do jego nierozzerwalności oraz im bardziej negatywny stosunek do instytucji rozwodu, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo formalnego rozpadu związku małżeńskiego. Jeśli subiektywna wartość pozostawania w małżeństwie jest bardzo duża (choćby ze względu na przekonania religijne), małżonkowie mogą nawet w ogóle nie brać pod uwagę możliwości rozstania się, bez względu na jakość relacji¹. To oczywiste stwierdzenie jest o tyle niepraktyczne, że stosunek do małżeństwa i rozwodu może się znacząco zmieniać w zależności od sytuacji życiowej. Na przykład osoba wchodząca w związek małżeński i z nadzieją patrząca w przyszłość będzie prawie na pewno prezentować dużo bardziej pozytywny stosunek do małżeństwa i bardziej negatywny do rozwodu względem tej, której wieloletni związek rozpada się, a przez to zaczyna ona planować rozstanie. Potwierdzają to m.in. badania CBOS opublikowane w 2019 r., które pokazały, że wskaźnik przyzwolenia na rozwody (mierzony na skali od 0 do 9) dla osób będących w związku małżeńskim wyniósł 4,86, dla kawalerów/panien 5,45, a dla rozwiedzionych – 5,66 (CBOS, 2019)². Dlatego, choć niektóre badania wskazują, że stosunek do rozwodu jest jednym z najistotniejszych czynników wpływających na jego prawdopodobieństwo (Swenson, 1996), nie powinno się ograniczać do tego czynnika – jako podlegającego licznym zmianom w toku życia, w zależności od sytuacji życiowej jednostki. Dużo sensowniejsze zdaje się być badanie tego, jakie bardziej ogólne korelaty prawdopodobieństwa rozwodu można znaleźć w sferze światopoglądu jednostek. Te korelaty mogą kształtować owo prawdopodobieństwo na kilka sposobów.

Światopogląd może wpływać na oczekiwania względem małżeństwa. W szczególności może się on łączyć z wyidealizowanym obrazem małżeństwa wynikającym z wiary w mity, takie jak np. „mit drugiej połówki”³. Zbyt wysokie, nierealistyczne oczekiwania są identyfikowane jako jedna z możliwych przyczyn rozwodów (Glenn, 2005). Badania pokazują, że mogą być one również predyktorem tzw. rozwodu emocjonalnego (czyli rozkładu komponentu emocjonalnego relacji, który w krajach, gdzie rozwód jest kulturowo dopuszczalny, będzie często prowadził do rozwodu formalnego) (Rasheed i in., 2021).

¹ Choćby jeśli powodem, dla którego małżeństwo ma bardzo wysoką wartość, jest bycie praktykującym katolikiem, co może być częstą sytuacją w Polsce, to takie osoby mogą brać pod uwagę możliwość rozwiedzenia się, ale dopiero po stwierdzeniu nieważności sakramentu małżeństwa w postępowaniu regulowanym prawem kanonicznym. Na temat stwierdzenia nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym zob. opracowanie Igi Jaworskiej (2017).

² Efekt ten wydaje się silnie związany ze zjawiskiem racjonalizacji (w języku angielskim częściej używa się określenia neutralizacji, ang. *neutralization*), którego obszerne opracowanie przedstawił Muel Kaptein i Martien van Helvoort (2019).

³ Szerszego przeglądu takich fałszywych przekonań dokonali Laura Lara i Verónica Gómez-Urrutia (2021) oraz Arnold Lazarus (2001; 2008).

Światopogląd wpływa również na schematy postępowania jednostek, które przekładają się na funkcjonowanie w małżeństwie, a tym samym na subiektywną jego ocenę, bezpośrednio skorelowaną z prawdopodobieństwem rozvodu. Przykładowo: osoba, dla której małżeństwo jest istotną wartością, będzie spędzać więcej czasu z małżonkiem, co może się przełożyć na wyższą jakość relacji i w dalszej kolejności – wyższą satysfakcję ze związku (Zuo, 1992; Johnson, Anderson, 2013; por. Guldner, Swensen, 1995), a więc mniejsze prawdopodobieństwo rozvodu.

Najczęściej wskazywanymi w literaturze elementami światopoglądu, które przekładają się na prawdopodobieństwo rozvodu, są te związane z praktykami religijnymi. Od wielu lat w Europie i Stanach Zjednoczonych zauważalna jest zależność między rzadszymi rozwodami a wysokim zaangażowaniem w praktyki religijne (Glenn, Supancic, 1984; Call, Heaton, 1997; Hollar, 2020; Vermeulen i in., 2023). Z pewnością przynajmniej częściowo wiąże się ona ze stosunkiem do rozwodów – w Polsce znacząco bardziej negatywnym wśród osób regularnie biorących udział w praktykach religijnych (CBOS, 2019, s. 3, 7). Zależność między religijnością a akceptacją rozvodu występuje również w różnych państwach europejskich (Fučík, 2020). Za część tego efektu może odpowiadać silne promowanie przez religie wartości sprzyjających trwałości małżeństwa, takich jak wierność małżeńska (Dollahite, Lambert, 2007). W przeprowadzonym w 2021 r. spisie powszechnym ok. 71% Polaków zadeklarowało przynależność do katolicyzmu. Ten odsetek jest znacząco niższy niż w przeszłości, co jednak nie może być jednoznacznie rozumiane jako inna identyfikacja wyznaniowa, ponieważ prawie 21% respondentów odmówiło odpowiedzi na pytanie o wyznanie, a odmowa taka może być różnie interpretowana (GUS, 2023a, s. 122–125). Dla porównania – w innych badaniach GUS, przeprowadzonych w 2018 r., odsetek Polaków deklarujących się jako katolicy wyniósł ok. 92%, a odsetek odmawiających odpowiedzi – niecałe 3% (GUS, 2018)⁴. Bez względu na to, czy spadek omawianych deklaracji wynika w większym stopniu z laicyzacji polskiego społeczeństwa, czy też np. z różnic metodologicznych między badaniami – spis powszechny w 2021 r. był realizowany prawie wyłącznie w Internecie (GUS, 2023a, s. 21, 124) – pozostaje faktem, że zdecydowana większość Polaków uznaje się za katolików, a więc za osoby związane z religią, w której jednoznacznie potępia się rozwody (Codex Iuris Canonici, 2022, kan. 1141; Kongregacja Nauki Wiary, 1994, nr 2382–2386; zob. także: Kreeft, 2011, s. 27–31)⁵.

⁴ Badanie to może być porównywane ze spisem powszechnym, ponieważ było wykonane na bardzo dużej i reprezentatywnej próbie Polaków – ponad 13 tys. osób w wieku powyżej 15 lat – co pozwala ograniczyć błąd standardowy oszacowania odsetka do ok. 0,5%, co z kolei przekłada się na 99-procentowe prawdopodobieństwo, że przedział wyznaczony jako wartość oszacowana $\pm 1\%$ będzie zawierał w sobie rzeczywistą wartość odsetka. Dla względnie homogenicznego wyznaniowo społeczeństwa błąd standardowy byłby jeszcze niższy.

⁵ *Kodeks prawa kanonicznego* łacińskiego Kościoła katolickiego stanowi, że „małżeństwo zawarte i dopełnione nie może być rozwiązane żadną ludzką władzą i z żadnej przyczyny, oprócz śmierci” (kan.

Nie pokrywa się to jednak ze statystykami rozwodów, które pokazują, że współcześnie – w 2022 r. – w Polsce na trzy nowo zawarte małżeństwa przypada jeden rozwód (dokładnie jest to 386 rozwodów na 1000 nowo zawartych małżeństw) (GUSb, 2023, s. 230), a więc znaczna część osób deklarujących się jako katolicy – rozwodzi się. Nieśpójność ta wynika oczywiście z tego, że na prawdopodobieństwo rozwodu wpływa nie samo poczucie przynależności do danego wyznania, ale faktyczne praktykowanie jego zasad. Deklarowane wyznanie nie musi się w żaden sposób wiązać z postawami życiowymi, jeśli nie idzie za nim faktyczne zaangażowanie w praktyki religijne i uznawanie – czy choćby branie pod uwagę – promowanego przez daną religię światopoglądu. Typową miarą tego praktykowania jest częstość brania udziału w praktykach religijnych. W Polsce zarówno ww. odsetek osób *deklarujących się jako katolicy*, jak i odsetek *osób uznających się za wierzące* (w 2018 r. ok. 81%: 70% jako wierzące, a 11% jako głęboko wierzące) (GUS, 2018) znacząco przewyższają odsetek *deklarujących udział* w mszach lub nabożeństwach co najmniej raz w tygodniu (w 2018 r. ok. 50%, a dla grupy 25–44 lata trochę ponad 40%) (GUS, 2018), a jeszcze bardziej wskaźnik *dominicanter* – empirycznie określonego odsetka liczby osób, które były obecne na jednej (wybranej do badania) niedzielnej mszy w roku w odniesieniu do liczby katolików zobowiązanych do uczestnictwa w mszy świętej, czyli odsetek *uczestniczących* w mszach (Sadłoń, Organek, 2020, s. 51). W 2019 r. ten wskaźnik wyniósł 36,9%, a więc jeszcze znacząco mniej niż wynikałoby z deklaracji badanych z 2018 r. (Sadłoń, Organek, 2020, s. 24). Jeśli weźmie się to pod uwagę, nie budzi zdziwienia znaczna liczba rozwodów przypadających na jedno małżeństwo. Wyznanie katolickie w Polsce deklaruje zdecydowana większość obywateli, lecz mimo to światopogląd wynikający z teologii katolickiej bynajmniej nie jest dominujący dla polskiego społeczeństwa – a przynajmniej nie oddziałuje na nie w stopniu, który determinowałby wybory życiowe takie jak ten o zakończeniu małżeństwa.

Na prawdopodobieństwo rozwodu może także wpływać identyfikacja światopoglądowa (orientacja ideologiczna). Jakkolwiek we współczesnej rzeczywistości politycznej klasyczny podział lewica–prawica (Pająk-Patkowska, 2010) może się wydawać przestarzały i zanadto uproszczony (np. niedostatecznie ujmujący rozwijające się na całym świecie tendencje populistyczne) (Algan i in., 2017), to wciąż skutecznie odwzorowuje on różnice w poglądach Polaków związanych z dopuszczalnością rozwodu. W Polsce osoby identyfikujące się z prawicowym światopoglądem są dużo częściej niż osoby nastawione

1141). *Katechizm Kościoła katolickiego* (Kongregacja Nauki Wiary, 1994, nr 2382–2386) wyraźnie potępia rozwód, który doprowadzałby do rozwiązania małżeństwa w rozumieniu teologicznym: „rozwód jest poważnym wykroczeniem przeciw prawu naturalnemu. Zmierz do zerwania dobrowolnie zawartej przez małżonków umowy, by żyć razem, aż do śmierci” (nr 2384). Zarazem rozwód według przepisów prawa cywilnego nie jest traktowany jako rozwód „teologiczny”: „jeśli rozwód cywilny pozostaje jedynym możliwym sposobem zabezpieczenia pewnych słusznych praw, opieki nad dziećmi czy obrony majątku, może być tolerowany, nie stanowiąc przewinienia moralnego” (nr 2383).

lewicowo przeciwnikami rozwodów: zdecydowanymi (bez względu na sytuację, 18% vs 8%) lub umiarkowanymi (dopuszczającymi je w pewnych sytuacjach, 57% vs 42%). Z kolei wskaźnik przyzwolenia na rozwody (w skali od 0 do 9) wyniósł u osób o lewicowym światopoglądzie 5,58, a u tych o prawicowym – 4,73 (CBOS, 2019, s. 3, 7). Mimo że konserwatywne poglądy zmniejszają prawdopodobieństwo rozwodów (ze względu na ich korelację z religijnością oraz tradycjonalistycznym postrzeganiem rodziny), to niekoniecznie musi się to przekładać na mniejszą częstość rozwodów w bardziej konserwatywnych regionach. Na poziomie badań obejmujących całe społeczności zależność ta może się zacierać, ponieważ bardziej konserwatywny światopogląd może być skorelowany z innymi, sprzyjającymi braniu rozwodów czynnikami, jak niższe wykształcenie (Hanson, Chen, 2020) (o czym w dalszej części pracy). Najbardziej znanym tego typu „paradoksem” jest większa wartość współczynnika rozwodów w bardziej konserwatywnych stanach Stanów Zjednoczonych. Szczegółowe rozważania poświęcone możliwym przyczynom tego nieintuicyjnego stanu rzeczy przedstawili Jennifer Glass i Philip Levchak (2014).

Poziom wykształcenia małżonków a ryzyko rozvodu

W interesujący sposób na przestrzeni lat kształtuje się relacja między poziomem wykształcenia a prawdopodobieństwem rozvodu. Wykształcenie jest przykładem czynnika, którego wpływ zmienił się w ciągu ostatnich dekad. Jeśli spojrzeć na małżeństwa zawierane w pierwszej połowie XX w. (a w Polsce i kilku innych krajach europejskich nawet do początku lat 90.), to prawdopodobieństwo rozvodu rosło wraz ze zwiększającym się poziomem wykształcenia małżonków (Härkönen, Dronkers, 2006). Z kolei jeśli chodzi o małżeństwa zawierane w późniejszych latach XX w., a także w XXI w., wyższy poziom wykształcenia sprzyja trwaniu małżeństwa (Graaf, Kalmijn, 2006; Dronkers, 2015). Jest to dobra ilustracja kwestii, która została wspomniana już wcześniej: niestałości korelatów prawdopodobieństwa rozwodów. W tym przypadku zmiana jest spowodowana zapewne rosnącą dostępnością rozwodów (Kwak, 1995; Slany, 2002), która sprawiła, że z tej instytucji może korzystać coraz więcej osób. Zgodnie z hipotezą Williama J. Goode’ego (1962) wyższy poziom wykształcenia kobiet zwiększa prawdopodobieństwo rozvodu, kiedy ten jest mniej dostępny, a więc jest zachowaniem bardziej atypowym. Jego koszty są wtedy dużo wyższe, toteż wymagane jest posiadanie większych zasobów do jego realizacji, a te wiążą się z wyższym poziomem wykształcenia; gdy rozwód staje się bardziej dostępny, zależność ta zanika lub ulega odwróceniu (Härkönen, Dronkers, 2006; Styr, 2010; Matysiak i in., 2014). Współcześnie znaczna część barier majątkowych zniknęła, a rozwód w cywilizacji zachodniej stał się zachowaniem, ogólnie rzecz biorąc, rozpowszechnionym i co najmniej w pewnym stopniu akceptowanym społecznie. Obecnie tylko ok. 12% Polaków

uznaje się za zdecydowanych przeciwników rozwodów bez względu na sytuację (CBOS, 2019). Niższe klasy społeczne nie cechują się już zatem ograniczoną możliwością brania rozwodów, natomiast wyższy status socjoekonomiczny zapewniany przez lepszą edukację wciąż może sprzyjać tworzeniu lepszej jakości związków, przykładowo dzięki posiadaniu lepiej rozwiniętych kompetencji społecznych czy zdolności do radzenia sobie z trudnościami (Ross, Van Willigen, 1997). Autorzy metaanalizy z 2014 r. sugerują, że to właśnie zmiana dostępności rozwodów (rozumiana jako dostępność finansowa oraz społeczna akceptacja) może być głównym powodem zmiany kierunku wpływu edukacji na prawdopodobieństwo rozpadu małżeństwa (Matysiak i in., 2014).

Z wymienionych względów wyższy poziom edukacji jest obecnie typowo wskazywany jako czynnik sprzyjający stabilności małżeństwa w społeczeństwach zachodnich, a więc przyczyniający się do spadku prawdopodobieństwa rozwodu (Martin, 2006; Kreager i in., 2013; Boertien, Härkönen, 2018). Co ważne, wyższy poziom edukacji kobiet może zapobiegać wchodzeniu w związki przemocowe i trwaniu w nich, zatem zmniejszone prawdopodobieństwo rozwodu nie dotyczy relacji dla kobiety w oczywisty sposób niekorzystnych (Kreager i in., 2013). W pewnych badaniach opisywany wpływ wyższego poziomu edukacji jest rejestrowany dla osób zamieszkujących w dużych miastach, a wraz ze zmniejszaniem się miejscowości efekt zaciera się lub nawet odwraca (Maslauskaitė i in., 2015). Wpływ wysokiego poziomu edukacji na prawdopodobieństwo rozwodu może się również odwracać w czasie trwania związku. W ciągu pierwszych kilkunastu lat związku może mieć charakter czynnika stabilizującego – ponieważ lepsze wyedukowanie często pomaga w znalezieniu właściwego partnera życiowego, co ułatwia zbudowanie wysokiej jakości relacji – ale w późniejszych latach życia może ułatwiać zakończenie małżeństwa, co również może wynikać z różnych czynników. Z jednej strony przyczyną może być fakt, że lepiej wyedukowane osoby mają większą łatwość znalezienia w dojrzałym wieku nowego partnera, co zauważano już kilkadziesiąt lat temu (South, Spitze, 1986). Jednocześnie wzrost poziomu wyedukowania, szczególnie w przypadku kobiet, doprowadził w krajach rozwiniętych zachodniego modelu kulturowego do głębokich przemian modelu rodziny w sposób, który może tłumaczyć pozytywny związek poziomu wykształcenia z ryzykiem rozwodu w późniejszych latach małżeństwa. Wyższe wykształcenie kobiet otworzyło przed nimi możliwości realizacji zawodowej, co z kolei zakwestionowało tradycyjny model rodziny z mężczyzną – żywicielem i kobietą opiekującą się domem (Klesment, Van Bavel, 2017; Lott, 2017). Role mężczyzny i kobiety w rodzinie stały się przedmiotem negocjacji (Kotowska, 2005), a tym samym źródłem licznych konfliktów (Beck, Beck-Gernsheim, 1995), w których kobieta – m.in. dzięki swojemu lepszemu wykształceniu – uzyskiwała wyższą pozycję przetargową (Hobson, 1990; Kulic, Dotti Sani, 2017), ale również wiele alternatywnych dla pozostania w rodzinie ścieżek rozwoju, np. na polu zawodowym (Hakim, 2000; Kotowska, 2005).

Dzieci w małżeństwie a ryzyko rozvodu

Interesującym czynnikiem wpływającym na prawdopodobieństwo rozvodu jest obecność i liczba dzieci w małżeństwie. Z jednej strony pogląd wskazujący, że przyjście na świat dziecka uzdrowi złą relację jego rodziców, słusznie identyfikowany jest jako mit (Kołodziej-Zaleska, Ilska, 2017, s. 57–58; Lazarus, 2001, s. 61–64; Lazarus, 2008). Z drugiej posiadanie potomstwa, zgodnie z metaanalizą Michaela Wagnera i Bernda Weiße (2006), uchodzi za jednoznacznie obniżające ryzyko rozvodu. Prawdopodobnie jego oddziaływanie zachodzi nie poprzez bezpośrednią „naprawę” małżeństwa, lecz raczej poprzez niechęć do wyrządzenia krzywdy dziecku. Taka interpretacja wydaje się zgodna z wnioskami Anny Kołodziej-Zaleskiej i Michaliny Ilskiej (2017), zgodnie z którymi posiadanie dzieci zwiększa wiarę w takie twierdzenia-mity, które przynajmniej pozornie wydają się zwiększać skłonność do pozostawania w związku małżeńskim lub walczenia o niego („Lepsze nieszczęśliwe małżeństwo niż rozbity dom”, „Jeśli mąż lub żona chce odejść, nie pozwól na to i walcz”). Literatura przedmiotu częściowo wspiera dyskutowaną interpretację, pokazując, że samo pojawienie się dziecka ani jednoznacznie nie spaja małżeństwa, ani nie pogarsza jego jakości (Przybył, 2002). Z drugiej strony niektóre badania, prowadzone na społeczeństwach zachodnich, wskazują na spadek szczęśliwości w wyniku pojawienia się pierwszego dziecka (Hansen, 2012), choć czasem pokazuje się, że ta zależność jest moderowana przez inne czynniki (Ugur, 2020).

Już w latach 80. Jan Rostowski (1987) pisał, że nie ma różnicy w poziomie zadowolenia ze związku między małżeństwami posiadającymi dziecko a tymi dobrowolnie bezdzietnymi. Natomiast nieposiadanie potomstwa mimo chęci małżonków może się już istotnie przyczynić do frustracji, problemów interpersonalnych w relacji i dezintegracji małżeństwa (Przybył, 2002). Część przytaczanych tutaj badań dotyczy jednak okresu sprzed ponad 20 lat, a stosunek młodych osób do posiadania dzieci dynamicznie się zmienia. Wśród Amerykanów w XX w. negatywne postrzeganie bezdzietności zdecydowanie dominowało, szczególnie wśród mężczyzn (Blake, 1979), natomiast w XXI w. można odnotować znaczący wzrost odsetka osób dobrowolnie bezdzietnych (Martinez i in., 2012). W Polsce już od kilku lat da się wyodrębnić zjawisko społeczne świadomego niedecydowania się na posiadanie potomstwa (Garncarek, 2017), a najnowsze badania wskazują, że odsetek kobiet deklarujących chęć posiadania dzieci w ostatnich latach dynamicznie spada (CBOS, 2023).

Kwestia wpływu obecności dzieci na ryzyko rozvodu jest bardzo skomplikowana, ponieważ wpływ ten może mieć nie tylko fakt posiadania dzieci, ale też m.in.: liczba dzieci, moment ich narodzin (po zawarciu małżeństwa lub przed nim), wiek dzieci, a w pewnych kontekstach kulturowych (w szczególności chińskim i innych krajów

rozwijających się) nawet ich płęć (Xu i in., 2015; Ma i in., 2019). Kontekst kulturowy zdaje się zatem bardzo istotnie wpływać również na kształt relacji między zmiennymi związanymi z posiadaniem dzieci a prawdopodobieństwem rozwodu.

Jeśli chodzi o moment narodzin pierwszego dziecka pary, to jego wpływ zdaje się zmieniać na przestrzeni lat. Na przykład w pierwszej dekadzie XXI w. w Stanach Zjednoczonych nierozróżnialne pod względem prawdopodobieństwa rozpadu małżeństwa okazały się pary, którym dziecko narodziło się przed ślubem, w okresie kohabitacji, i te, dla których narodziny dziecka nastąpiły po ślubie (Wu, Musick, 2008). Jednocześnie kiedyś zależność między tymi zmiennymi była dostrzegalna – badania przemian na przestrzeni lat 1995–2006 pokazały, że w latach 90. narodziny dziecka przed okresem małżeństwa wpływały negatywnie na jego stabilność, jednak wpływ ten zanikał w późniejszych latach (Musick, Michelmore, 2015). Współcześnie opisywana zależność jest wciąż dostrzegalna w społeczeństwie chińskim, w którym zauważalna jest różnica w stabilności małżeństw z dzieckiem przedmałżeńskim i pozostałych (Xu i in., 2015), co dobrze pokazuje kulturowe uwikłanie wpływu rozważanej zmiennej. W kontekście polskim, mimo braku badań odnoszących się wprost do omawianych przemian, można przypuszczać, że zależność będzie się kształtować podobnie jak w kontekście amerykańskim. Kelly Musick i Katherine Michelmore (2015), interpretując uzyskane przez siebie dane, zwracali uwagę na to, że na spadek roli momentu narodzin dziecka wpłynął wzrost akceptacji społecznej dla związków kohabitacyjnych i zmniejszenie presji na zawieranie małżeństwa. To zmniejszenie presji już od wielu lat ma miejsce również w Polsce (Slany, 2002). Taka zmiana obyczajowa zmniejsza, zdaniem Musicka i Michelmore'a (2015), prawdopodobieństwo przyspieszonego zawierania małżeństw ze względu na zajście kobiety w ciążę, a tym samym małżeństw o podwyższonym ryzyku rozpadu. Warto przy tym pamiętać, że w czasach, w których wiele par w ogóle nie decyduje się na małżeństwo, badanie wpływu momentu narodzin na rozwód zaczyna dotyczyć coraz mniejszego zbioru par, który za pewien czas może się stać niereprezentatywny dla populacji długoterminowych związków romantycznych. Coraz bardziej uzasadnione staje się zatem uzupełnianie analiz o badania rozpadu wszelkich związków długoterminowych, również tych kohabitacyjnych.

Intuicyjnie mogłoby się wydawać, że większa liczba dzieci przekłada się na mniejsze prawdopodobieństwo rozwodu. W praktyce zależność taka w niektórych badaniach jest wykazywana (Andersson, 1997; w kontekście chińskim: Xu i in., 2015; Ma i in., 2019), w innych nie (Maslauskaitė i in., 2015). Już w latach 80. Korrel Kanoy i Brent Miller (1980) zwracali z kolei uwagę, że obecność dzieci w małżeństwie może ułatwiać podjęcie decyzji o rozwodzie. Wydaje się, że próba ujęcia relacji między dzietnością a ryzykiem rozwodu za pomocą jednej tylko zmiennej – liczby dzieci – może być zbyt prosta i że dopiero uwzględnienie innych elementów, takich jak wiek

poszczególnych dzieci czy interakcja obecności dzieci w związku z innymi czynnikami (np. poglądy małżonków), pozwoliłoby na dostateczne jej zbadanie. Takie badania wymagają jednak odpowiednio dużych prób (odnosi się to w szczególności do badań uwzględniających interakcje; zob. np. Leon i Heo, 2009)⁶. Z drugiej strony wiele opracowań poświęconych determinantom rozvodu w ogóle nie rozpatruje wpływu obecności dzieci (spośród wielu zob. np. Glenn, Supancic, 1984; Swenson, 1996), co może istotnie zafałszowywać wpływ innych badanych zmiennych, niosących w takiej sytuacji pośrednio informację o obecności dzieci w małżeństwie.

Status ekonomiczny a ryzyko rozvodu

Problemy natury ekonomicznej mogą się w istotnym stopniu przekładać na relację małżeńską, tworząc konflikty, a przez to pogarszając jej jakość (Conger i in., 1990). Na istotną rolę występowania ubóstwa (a niekoniecznie samych zarobków) w tworzeniu konfliktów wskazują Jessica Hardie i Amy Lucas (2010). Częste kłótnie związane z problemami odnoszącymi się do pieniędzy (np. niskimi dochodami) mogą być jednym z najistotniejszych czynników sprawiających, że jakość związku nie jest oceniana jako bardzo wysoka – i to zarówno w percepcji mężczyzn, jak i kobiet (odmiennie niż w przypadku kłótni związanych z emocjami, które mają gorszy wpływ na ocenę relacji przez kobiety) (Britt i Roy, 2014). Stan taki wydaje się uzasadniony przez szereg czynników.

Przede wszystkim problemy ekonomiczne mogą być źródłem silnego stresu (Viseu i in., 2015), który przekłada się na relację samą w sobie, oczywiście w sposób negatywny. Wyniki badań empirycznych potwierdzają mediacyjny model zależności między finansami a jakością relacji – stres ekonomiczny zwiększa ryzyko problemów na gruncie emocjonalnym, te z kolei prowadzą do zwiększonego ryzyka konfliktów w związku (Conger i in., 1999).

Zależności te wskazują też na możliwy związek konfliktów w małżeństwie z sytuacją makroekonomiczną. Gorsza sytuacja w gospodarce krajowej (światowej) wpływa również na stabilność zatrudnienia i majątki jednostek, a więc przekłada się na ich problemy ekonomiczne. W istocie metaanaliza Nicoli Mucci i in. (2016) wskazuje, że w czasach kryzysu ekonomicznego (lata 2008–2009), który nastąpił po ogłoszeniu upadłości przez bank Lehman Brothers, zarejestrowano szereg negatywnych zmian we wskaźnikach związanych ze stresem. Jednakże przełożenie kryzysowej sytuacji makroekonomicznej na częstość rozwodów jest odwrotne, niż mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka.

⁶ Badacze, którzy chcieliby prowadzić badania z uwzględnieniem interakcji, ale przy tym w rzetelny sposób ograniczyć wymaganą wielkość próby, mogą znaleźć inspiracje w pracy Nicolasa Sommeta i in. (2023).

Jak wskazuje Philip Cohen (2014) w badaniach odnoszących się do lat 2008–2011 w Stanach Zjednoczonych, czas najgłębszego kryzysu zmniejsza współczynnik rozwodów (a także prawdopodobieństwo rozwodu konkretnej pary), natomiast wraz z ustawianiem kryzysu współczynnik wraca do poziomu wynikającego z trendu. Wiąże się to prawdopodobnie z tym, że w niestabilnej sytuacji ludzie starają się unikać wydarzeń, które będą prowadzić do jeszcze większej destabilizacji. Jest to o tyle zrozumiałe, że jedną z podstawowych funkcji rodziny jest zapewnianie stabilności życiowej. Co za tym idzie, pogorszenie się relacji wcale nie musi prowadzić do jej rozpadu, ponieważ potrzeba stabilizacji może kompensować straty występujące na innych poziomach, np. na poziomie emocjonalnym. Rozwód jest radykalnym krokiem, który zawsze będzie prowadził do istotnych zmian w życiu, a co za tym idzie – do jego przynajmniej czasowej destabilizacji. Między innymi z tego powodu na poziomie statystycznym dostrzegalne jest wskazane wcześniej zmniejszenie liczby rozwodów w czasach, w których stabilność świata zewnętrznego jest na bardzo niskim poziomie. Jednakże okresy destabilizacji wpływają raczej na opóźnienie czasu rozwodu, a nie na stałe zmniejszenie prawdopodobieństwa tego, że do niego dojdzie (Cohen, 2014, s. 626).

Szczególnie interesujące jest natomiast to, że historyczne średnie prawdopodobieństwo rozwodu dla małżeństw zawieranych w czasie recesji było niższe niż dla małżeństw, które tworzyły się, gdy trwał wzrost ekonomiczny (Cvrcek, 2011). Jedną z możliwych przyczyn takiego stanu rzeczy jest to, że w czasie wzrostu gospodarczego małżeństwa zawiera się bardziej masowo, natomiast gdy warunki ekonomiczne są trudniejsze, na związek małżeński decyduje się mniejsza liczba bardziej zdeterminowanych par, które są mniej podatne na problemy w relacji. Innym wyjaśnieniem może być to, że pary rozpoczynające relację w trudniejszych warunkach gospodarczych są lepiej dostosowane do radzenia sobie z tego rodzaju kryzysami w przyszłości, ponieważ od samego początku muszą się z nimi wspólnie zmagać. Pary rozpoczynające wspólne życie w korzystnych warunkach mogą się natomiast cechować nieprzygotowaniem na trudniejszą sytuację ekonomiczną, która w przyszłości, gdy doświadczą skumulowanego efektu trudności zewnętrznych i wewnętrznych (naturalnie przychodzących wraz z upływem lat małżeństwa), może przytłoczyć ich relację. Być może taka zależność jest nadal aktualna i małżeństwa zawierane w czasach niesprzyjających wiążą się z lepszą jakością małżeńskiej relacji.

Można też rozważyć inny aspekt wpływu trudnej sytuacji ekonomicznej na jakość relacji romantycznych. Niski dochód rozporządzalny przekłada się na wyłączenie niektórych (i utrudnienie innych) możliwości wspólnego spędzania czasu wolnego. Na przykład dla osób uboższych trudniejsze będzie wyjechanie na wakacje albo wybranie się na obiad do restauracji. Mniejsza liczba tego typu wydarzeń może zmniejszać satysfakcję ze związku,

ponieważ prowadzi do znudzenia relacją (Aron i in., 2000; Tsapelas i in., 2009)⁷. Niektóre małżeństwa wskazują ograniczenia wynikające z niskiego dochodu jako bezpośrednią przyczynę znudzenia relacją (Harasymchuk i Fehr, 2010, s. 997).

Ostatecznie warto zwrócić uwagę na to, że rozwód niesie czasem bardzo niekorzystne konsekwencje majątkowe dla byłych małżonków. Podkreśla się znaczące różnice między płciami we wpływie rozvodu na sytuację majątkową – jest on dużo bardziej niekorzystny dla kobiet, szczególnie jeśli te zostają wskutek rozvodu samotnymi matkami (Mortelmans, 2020). W takich sytuacjach mogą się one znaleźć nawet w ubóstwie (Mortelmans, 2020, s. 33–35), zwłaszcza gdy przed rozwdem nie pracowały. Rozwód może także powodować konieczność powrotu do domu rodzinnego – ta strategia radzenia sobie ze zmianą jest tym popularniejsza, im większe trudności finansowe występują po rozstaniu (Mortelmans, 2020, s. 32–35). Świadomi negatywnych konsekwencji ekonomicznych małżonkowie mogą bardziej stronić od rozvodu, gdy ich sytuacja majątkowa jest gorsza. Zgodnie z tym przypuszczeniem osoby, które w przypadku rozvodu znalazłyby się w istotnie gorszym położeniu ekonomicznym – a szczególnie w ubóstwie – mogą być w stanie „poświęcić” inne wartości w zamian za stabilizację ekonomiczną. Z kolei osoby o lepszym statusie majątkowym nie będą rozpatrywać tego czynnika jako hamującego decyzję o rozstaniu.

Jak widać, można rozpatrywać wpływ zmiennych ekonomicznych na rozwód na wielu poziomach. Jednak przy badaniu tego typu zależności pewnym problemem może być to, że dochód i majątek są skorelowane z rozlicznymi innymi zmiennymi, np. orientacją światopoglądową, wiekiem, miejscem zamieszkania. Dlatego w badaniach nad powiązaniem między zmiennymi ekonomicznymi i prawdopodobieństwem rozvodu potrzebne jest kontrolowanie wpływu wielu innych zmiennych. Ponadto wyższy dochód może w pewnych sytuacjach zwiększać prawdopodobieństwo rozvodu (zniesienie barier wynikających z kosztów procesu sądowego, większa samodzielność ekonomiczna itp.), a w innych – zmniejszać je (mniej konfliktów na tle majątkowym, więcej możliwości uniknięcia znudzenia relacją). Kiedy patrzy się na ogólne oszacowania tego wpływu, należy więc pamiętać, że w rzeczywistości muszą one uwzględniać różne podgrupy osób, w których to podgrupach wpływ może być odmienny. Z tego względu również w badaniach nad relacją między statusem majątkowym małżeństwa a ryzykiem rozvodu warto rozważyć uwzględnienie interakcji między zmiennymi ekonomicznymi a innymi czynnikami.

⁷ Irene Tsapelas i in. (2009) wskazują, że znudzenie relacyjne pozwala przewidzieć niższą przyszłą satysfakcję (po dziewięciu latach), lecz nie jej teraźniejszy poziom; z kolei z pracy Arthura Arona i in. (2000) wynika, że wpływ znudzenia na satysfakcję występuje już w teraźniejszości. Bardzo ciekawe wielowymiarowe badania związane z radzeniem sobie ze znudzeniem relacyjnym przedstawia Kiersten Dobson (2020).

Podsumowanie i wnioski

Zawarty w pracy przegląd literatury miał na celu zaprezentowanie i omówienie czynników społeczno-kulturowych skomplikowanego zjawiska – ryzyka rozwodu. Poczynione rozważania wskazują na znaczną złożoność społecznego zjawiska rozwodów, a także wysoką zależność kontekstualną od dominującej kultury, światopoglądu, religii, fazy cyklu koniunkturalnego czy momentu historycznego. Dodatkowy problem z badaniem ryzyka rozwodu, wynikający z przedstawionego przeglądu, związany jest z tym, że czynniki, które mogą na nie wpływać, niejednokrotnie same są ze sobą bardzo silnie skorelowane. Tę korelację dobrze prezentuje „paradoks” konserwatywnych stanów w USA, w których rozwody są zjawiskiem częstszym, z czego ktoś, niekontrolujący innych zmiennych, mógłby błędnie wywieść, że konserwatywny światopogląd sam w sobie będzie zwiększał ryzyko rozwodu. Nieuwzględnienie części ważnych czynników sprawia zatem, że czasem trudno stwierdzić, czy wynikiłe w badaniach zależności występują w rzeczywistości, czy są zaledwie przejawem innych, nieskontrolowanych w badaniu zmiennych.

W tym sensie można by stwierdzić, że ważnym wnioskiem z pracy jest właśnie ten o niepełnej konkluzywności i pewnym stopniu niespójności badań na temat determinant rozwodu. Być może te negatywne cechy i pewien stopień nieopisywalności nie są możliwe do uniknięcia w sytuacji, w której przez ostatnie dekady społeczeństwo zmienia się tak dynamicznie, a rozwody, choć podobne sobie w nazwie, oznaczają dla ludzi innych kultur i innych czasów tak naprawdę zupełnie inne wydarzenia.

Badacze zainteresowani przemianami instytucji rodziny powinni w swoich analizach uwzględnić niestałość i zróżnicowanie czynników dotyczących ryzyka rozwodu. Z kolei w badaniach empirycznych, odnoszących się do prawdopodobieństwa rozwodu, powinno się uwzględnić możliwie wiele potencjalnych korelatów, aby zaobserwowane zależności nie były pozorne jako wynikające z korelacji z nieskontrolowanymi zmiennymi oraz interakcji zmiennych, a szacowane efekty odnosiły się do spójnych wewnętrznie grup osób i dzięki temu przedstawiały wiarygodny i zniuansowany obraz statystyczny zjawiska.

Bibliografia

- Algan, Y., Guriev, S., Papaioannou, E., Passari, E. (2017). The European trust crisis and the rise of populism. *Brooking's Papers on Economic Activity* 2, p. 309–400.
- Anderson, J. (2014). The impact of family structure on the health of children: Effects of divorce. *The Linacre Quarterly* 81(4), p. 378–387. DOI: [10.1179/0024363914Z.00000000087](https://doi.org/10.1179/0024363914Z.00000000087).
- Andersson, G. (1997). The Impact of Children on Divorce Risks of Swedish Women. *European Journal of Population* 13, p. 109–145. DOI: [10.1023/A:1005803001129](https://doi.org/10.1023/A:1005803001129).

- Aron, A., Norman, C., Aron, E., McKenna, C., Heyman, R. (2000). Couples' shared participation in novel and arousing activities and experienced relationship quality. *Journal of Personality and Social Psychology* 78(2), p. 273–284. DOI: [10.1037/0022-3514.78.2.273](https://doi.org/10.1037/0022-3514.78.2.273).
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995). *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Blake, J. (1979). Is Zero Preferred? American Attitudes toward Childlessness in the 1970s. *Journal of Marriage and Family* 41(2), p. 245–257. DOI: [10.2307/351694](https://doi.org/10.2307/351694).
- Boertien, D., Härkönen, J. (2018). Why does women's education stabilize marriages? The role of marital attraction and barriers to divorce. *Demographic Research* 38(41), p. 1241–1276. DOI: [10.4054/DemRes.2018.38.41](https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.38.41).
- Britt, S., Roy, R. (2014). Relationship Quality Among Young Couples from an Economic and Gender Perspective. *Journal of Family and Economic Issues* 35(2), p. 241–250. DOI: [10.1007/s10834-013-9368-x](https://doi.org/10.1007/s10834-013-9368-x).
- Call, V., Heaton, T. (1997). Religious Influence on Marital Stability. *Journal for the Scientific Study of Religion* 36(3), p. 382–392. DOI: [10.2307/1387856](https://doi.org/10.2307/1387856).
- Codex Iuris Canonici: Auctoritate Joannis Pauli pp. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego: promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku (2022). Tłum. P. Majer, L. Adamowicz. Poznań: Pallottinum.
- CBOS (2019). Stosunek Polaków do rozwodów. Komunikat z Badań 7 [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_007_19.PDF.
- CBOS (2023). Postawy prokreacyjne kobiet. Komunikat z Badań 3 [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_003_23.PDF.
- Cohen, P. (2014). Recession and Divorce in the United States, 2008–2011. *Population Research and Policy Review* 33(5), p. 615–628.
- Conger, R., Elder, G., Lorenz, F., Conger, K., Simons, R., Whitbeck, L., Huck, S., Melby, J. (1990). Linking Economic Hardship to Marital Quality and Instability. *Journal of Marriage and Family* 52(3), p. 643–656. DOI: [10.2307/352931](https://doi.org/10.2307/352931).
- Conger, R., Rueter, M., Elder, G. (1999). Couple resilience to economic pressure. *Journal of Personality and Social Psychology* 1(76), p. 54–71. DOI: [10.1037/0022-3514.76.1.54](https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.1.54).
- Cvrcek, T. (2011). U.S. Marital Disruptions and their Economic and Social Correlates, 1860–1948. *Journal of Family History* 36(2), p. 142–158. DOI: [10.1177/0363199011398758](https://doi.org/10.1177/0363199011398758).
- DeMaris, A. (2000). Till discord do us part: The role of physical and verbal conflict in union disruption. *Journal of Marriage and Family* 62(3), p. 683–692. DOI: [10.1111/j.1741-3737.2000.00683.x](https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00683.x).
- Dollahite, D., Lambert, N. (2007). Forsaking All Others: How Religious Involvement Promotes Marital Fidelity in Christian, Jewish, and Muslim Couples. *Review of Religious Research* 48(3), p. 290–307.

- Dobson, K. (2020). Recognizing Relational Boredom and Coping With It Through the Introduction of Novelty [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://ir.lib.uwo.ca/etd/7015> [niepublikowana rozprawa doktorska].
- Dronkers, J. (2015). The Changing Impact of Education on Divorce and Break-up Risk [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://ifstudies.org/blog/the-changing-impact-of-education-on-divorce-and-break-up-risk>.
- Fučík, P. (2020). Trends in Divorce Acceptance and Its Correlates across European Countries. *Czech Sociological Review* 56(6), p. 863–896. DOI: [10.13060/csr.2020.053](https://doi.org/10.13060/csr.2020.053).
- Garncarek, E. (2017). Podejmowanie decyzji o dobrowolnej bezdzietności w kontekście jakości relacji małżeńskiej. *Dyskursy Młodych Andragogów* 18, s. 373–387.
- Glass, J., Levchak, P. (2014). Red states, blue states, and divorce: understanding the impact of conservative Protestantism on regional variation in divorce rates. *American Journal of Sociology* 119(4), p. 1002–1046. DOI: [10.1086/674703](https://doi.org/10.1086/674703).
- Glenn, N. (2005). With This Ring... A National Survey on Marriage in America [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://www.healthymarriageinfo.org/wp-content/uploads/2018/05/nms.pdf>.
- Glenn, N., Supancic, M. (1984). The Social and Demographic Correlates of Divorce and Separation in the United States: An Update and Reconsideration. *Journal of Marriage and the Family* 46(3), p. 563–575. DOI: [10.2307/352598](https://doi.org/10.2307/352598).
- Goode, W. (1993). *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven: Yale University Press.
- Goode, W.J. (1962). Marital Satisfaction and Instability. A Cross-Cultural Class Analysis of Divorce Rates. W: R. Bendix, S.M. Lipset (ed.), *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*. New York: The Free Press, p. 377–387.
- GUS (2018). *Życie religijne w Polsce. Wyniki Badania spójności społecznej 2018* [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/8/1/1/zycie_religijne_w_polsce_wyniki_badania_spojnosci_spolecznej_2018.pdf.
- GUS (2023a). Stan i struktura demograficzno-społeczna i ekonomiczna ludności Polski w *świelte* wyników NSP 2021 [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/stan-i-struktura-demograficzno-spoleczna-i-ekonomiczna-ludnosci-polski-w-swietle-wynikow-nsp-2021,6,2.html>.
- GUS (2023b). *Rocznik Demograficzny* [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2023,3,17.html>.
- Graaf, P. de, Kalmijn, M. (2006). Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review* 22(5), p. 561–572. DOI: [10.1093/esr/jcl010](https://doi.org/10.1093/esr/jcl010).

- Guldner, G., Swensen, C. (1995). Time Spent Together and Relationship Quality: Long-Distance Relationships as a Test Case. *Journal of Social and Personal Relationships* 12(2), p. 313–320. DOI: [10.1177/0265407595122010](https://doi.org/10.1177/0265407595122010).
- Hakim, C. (2000). *Work-life Style Choices in the 21st century*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, J.H., Fincham, F.D. (2006). Relationship dissolution following infidelity: The roles of attributions and forgiveness. *Journal of Social and Clinical Psychology* 25(5), p. 508–522. DOI: [10.1521/jscp.2006.25.5.508](https://doi.org/10.1521/jscp.2006.25.5.508).
- Hansen, T. (2012). Parenthood and Happiness: a Review of Folk Theories Versus Empirical Evidence. *Social Indicators Research* 108, p. 29–64. DOI: [10.1007/s11205-011-9865-y](https://doi.org/10.1007/s11205-011-9865-y).
- Hanson, P., Chen, Y. (2020). The Demographic Profiles of Democrats and Republicans [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://dasil.sites.grinnell.edu/2020/05/the-demographic-profiles-of-democrats-and-republicans/>.
- Harasymchuk, Ch., Fehr, B. (2010). A Script Analysis of Relational Boredom: Causes, Feelings, and Coping Strategies. *Journal of Social and Clinical Psychology* 29(9), p. 988–1019. DOI: [10.1521/jscp.2010.29.9.988](https://doi.org/10.1521/jscp.2010.29.9.988).
- Hardie, J., Lucas, A. (2010). Economic Factors and Relationship Quality Among Young Couples: Comparing Cohabitation and Marriage. *Journal of Marriage and Family* 72(5), p. 1141–1154. DOI: [10.1111/j.1741-3737.2010.00755.x](https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00755.x).
- Hawkins, D., Booth, A. (2005). Unhappily Ever after: Effects of Long-Term, Low-Quality Marriages on Well-Being. *Social Forces* 84(1), p. 451–471. DOI: [10.1353/sof.2005.0103](https://doi.org/10.1353/sof.2005.0103).
- Härkönen, J., Dronkers, J. (2006). Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries. *European Sociological Review* 22(5), p. 501–517. DOI: [10.1093/esr/jcl011](https://doi.org/10.1093/esr/jcl011).
- Hobson, B. (1990). No exit, no voice: Women's economic dependency and the welfare state. *Acta Sociologica* 33(3), p. 235–250. DOI: [10.1177/000169939003300305](https://doi.org/10.1177/000169939003300305).
- Hollar, B. (2020). Regular Church Attenders Marry More and Divorce Less Than Their Less Devout Peers [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://ifstudies.org/blog/regular-church-attenders-marry-more-and-divorce-less-than-their-less-devout-peers>.
- Jaworska, I. (2017). Stwierdzenie nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym i świeckim. *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis* 6(1), s. 151–164.
- Johnson, M., Anderson, J. (2013). The Longitudinal Association of Marital Confidence, Time Spent Together, and Marital Satisfaction. *Family Process* 52(2), p. 244–256. DOI: [10.1111/j.1545-5300.2012.01417.x](https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2012.01417.x).
- Kanoy, K., Miller B. (1980). Children's Impact on the Parental Decision to Divorce. *Family Relations* 29(3), p. 309–315. DOI: [10.2307/583850](https://doi.org/10.2307/583850).
- Kaptein, M., Helvoort, M. van (2019). A Model of Neutralization Techniques. *Deviant Behaviour* 40(10), p. 1260–1285. DOI: [10.1080/01639625.2018.1491696](https://doi.org/10.1080/01639625.2018.1491696).

- Kiecolt-Glaser, J., Newton, T. (2001). Marriage and health: His and hers. *Psychological Bulletin* 127(4), p. 472–503. DOI: [10.1037/0033-2909.127.4.472](https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.4.472).
- Klesment, M., Van Bavel, J. (2017). The reversal of the gender gap in education, motherhood, and women as main earners in Europe. *European Sociological Review* 33(3), p. 465–481. DOI: [10.1093/esr/jcw063](https://doi.org/10.1093/esr/jcw063).
- Kulic, N., Dotti Sani, G.M. (2017). Intra-household sharing of financial resources: A review [dostęp: 14 sierpnia 2024]. Dostępny w Internecie: <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/46817>.
- Kołodziej-Zaleska, A., Iłska, M. (2017). „Małżonkowie powinni być najlepszymi przyjaciółmi”. Mity małżeńskie jako stereotypowe przekonania o małżeństwie – ich znaczenie w życiu pary i rodziny. *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne* 25(2), s. 53–68.
- Kongregacja Nauki Wiary (1994). *Katechizm Kościoła katolickiego*. Poznań: Pallottinum.
- Kotowska, I.E. (2005). Nowy model rodziny. *ACADEMIA. Magazyn Polskiej Akademii Nauk* 2(2), s. 4–7.
- Kreager, D., Felson, R., Warner, C., Wenger, M. (2013). Women’s Education, Marital Violence, and Divorce: A Social Exchange Perspective. *Journal of Marriage and Family* 75(3), p. 565–581. DOI: [10.1111/jomf.12018](https://doi.org/10.1111/jomf.12018).
- Kreeft, P. (2011). *Szóste i Dziewiąte Przykazanie: Moralność Seksualna*. Tłum. J. Pyda. Poznań: Pallottinum.
- Kurdek, L.A. (2002). Predicting the timing of separation and marital satisfaction: An eight-year prospective longitudinal study. *Journal of Marriage and Family* 64(1), p. 163–179. DOI: [10.1111/j.1741-3737.2002.00163.x](https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00163.x).
- Kwak, A. (1995). Niezameżna kohabitacja jako zjawisko społeczne. *Studia Socjologiczne* 3(4), s. 141–156.
- Lawrence, E., Bradbury, T.N. (2001). Physical aggression and marital dysfunction: a longitudinal analysis. *Journal of Family Psychology* 15(1), s. 135. DOI: [10.1037/0893-3200.15.1.135](https://doi.org/10.1037/0893-3200.15.1.135).
- Lara, L., Gómez-Urrutia, V. (2021). Development and Validation of the Romantic Love Myths Questionnaire. *Journal of Interpersonal Violence* 36(21–22), p. NP12342-NP12359. DOI: [10.1177/0886260519892958](https://doi.org/10.1177/0886260519892958).
- Lazarus, A. (2001). *Marital Myths Revisited: A Fresh Look at Two Dozen Mistaken Beliefs About Marriage*. Atascadero: Impact Publishers.
- Lazarus, A. (2008). Mity na temat małżeństwa. O powszechnych przekonaniach, które niszczą związek. Tłum. M. Gajdzińska. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Leon, A.C., Heo, M. (2009). Sample sizes required to detect interactions between two binary fixed-effects in a mixed-effects linear regression model. *Computational Statistics & Data Analysis* 53(3), p. 603–608. DOI: [10.1016/j.csda.2008.06.010](https://doi.org/10.1016/j.csda.2008.06.010).

- Lott, Y. (2017). When My Money Becomes Our Money: Changes in Couples' Money Management. *Social Policy and Society* 16(2), p. 199–218. DOI: [10.1017/S1474746415000688](https://doi.org/10.1017/S1474746415000688).
- Ma, L., Rizzi, E., Turunen, J. (2019). Childlessness, sex composition of children, and divorce risks in China. *Demographic Research* 41, p. 753–780. DOI: [10.4054/DemRes.2019.41.26](https://doi.org/10.4054/DemRes.2019.41.26).
- Martin, S. (2006). Trends in Marital Dissolution by Women's Education in the United States. *Demographic Research* 20, p. 537–560. DOI: [10.4054/DemRes.2006.15.20](https://doi.org/10.4054/DemRes.2006.15.20).
- Martinez, G., Kimberly, D., Anjani, C. (2012). National Health Statistics Reports 51 [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: https://www.cdc.gov/nchs/nsfg/key_statistics/c.htm#childlessness.
- Maslauskaitė, A., Jasilionienė, A., Jasilionis, D., Stankuniene, V., Shkolnikov, V. (2015). Socioeconomic determinants of divorce in Lithuania: Evidence from register-based census-linked data. *Demographic Research* 33, p. 871–908. DOI: [10.4054/DemRes.2015.33.30](https://doi.org/10.4054/DemRes.2015.33.30).
- Matysiak, A., Styrac, M., Vignoli, D. (2014). The educational gradient in marital disruption: A meta-analysis of European research findings. *Population Studies* 68(2), p. 197–215. DOI: [10.1080/00324728.2013.856459](https://doi.org/10.1080/00324728.2013.856459).
- Mooney, A., Oliver, C., Smith, M. (2009). Impact of Family Breakdown on Children's Well-Being. Evidence Review [dostęp: 15 grudnia 2023]. Dostępny w Internecie: <https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/11165/1/DCSF-RR113.pdf>.
- Mortelmans, D. (2020). Economic Consequences of Divorce: A Review. W: M. Kreyenfeld, H. Trappe (ed.), *Parental Life Courses after Separation and Divorce in Europe*. Cham: Springer, p. 23–41.
- Musick, K., Michelmore, K. (2015). Change in the Stability of Marital and Cohabiting Unions Following the Birth of a Child. *Demography* 52, p. 1463–1485. DOI: [10.1007/s13524-015-0425-y](https://doi.org/10.1007/s13524-015-0425-y).
- Mucci, N., Giorgi, G., Roncaioli, M., Fiz Perez, P., Arcangeli, G. (2016). The correlation between stress and economic crisis: a systematic review. *Neuropsychiatric Disease and Treatment* 12, p. 983–993. DOI: [10.2147/NDT.S98525](https://doi.org/10.2147/NDT.S98525).
- Pająk-Patkowska, B. (2010). Wymiar lewica–prawica w Polsce – podziały ideologiczne w polskim społeczeństwie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* 1, s. 79–96. DOI: [10.14746/ssp.2010.1.05](https://doi.org/10.14746/ssp.2010.1.05).
- Previti, D., Amato, P.R. (2004). Is infidelity a cause or a consequence of poor marital quality? *Journal of Social and Personal Relationships* 21(2), p. 217–230. DOI: [10.1177/0265407504041384](https://doi.org/10.1177/0265407504041384).
- Przybył, I. (2002). Wpływ bezdzietności na stosunki w małżeństwie. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 64(3), s. 245–255.

- Rasheed, A., Amr, A., Fahad, N. (2021). Investigating the Relationship between Emotional Divorce, Marital Expectations, and Self-Efficacy among Wives in Saudi Arabia. *Journal of Divorce and Remarriage* 62(1), p. 19–40. DOI: [10.1080/10502556.2020.1833290](https://doi.org/10.1080/10502556.2020.1833290).
- Ross, C.E., Van Willigen, M. (1997). Education and the subjective quality of life. *Journal of Health and Social Behavior* 38(3), p. 275–297. DOI: [10.2307/2955371](https://doi.org/10.2307/2955371).
- Rostowski, J. (1987). *Zarys psychologii małżeństwa. Psychologiczne uwarunkowania dobrego związku małżeńskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sadłoń, W., Organek, L. (2020). *Annuario Statisticum Ecclesiae In Polonia AD 2020. Dane za 2019 r.* Warszawa: Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC.
- Slany, K. (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Nomos.
- South, S., Spitze, G. (1986). Determinants of Divorce over the Marital Life Course. *American Sociological Review* 51(4), p. 583–590. DOI: [10.2307/2095590](https://doi.org/10.2307/2095590).
- Sommet, N., Weissman, D.L., Cheutin, N., Elliot, A.J. (2023). How many participants do I need to test an interaction? Conducting an appropriate power analysis and achieving sufficient power to detect an interaction. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science* 6(3), DOI: [10.1177/25152459231178728](https://doi.org/10.1177/25152459231178728).
- Styrc, M. (2010). Czynniki wpływające na stabilność pierwszych małżeństw w Polsce. *Studia Demograficzne* 157–158, s. 27–60.
- Swenson, D. (1996). A Logit Model of the Probability of Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage* 25(1–2), p. 173–194. DOI: [10.1300/J087v25n01_12](https://doi.org/10.1300/J087v25n01_12).
- Tsapelas, I., Aron, A., Orbuch, T. (2009). Marital boredom now predicts less satisfaction 9 years later. *Psychological Science* 20(5), p. 543–545. DOI: [10.1111/j.1467-9280.2009.02332.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02332.x).
- Ugur, Z. (2020). Does Having Children Bring Life Satisfaction in Europe? *Journal of Happiness Studies* 21, p. 1385–1406. DOI: [10.1007/s10902-019-00135-5](https://doi.org/10.1007/s10902-019-00135-5).
- Vermeulen, W.R., Zoutewelle-Terovan, M., Kooiman, N., Liefbroer, A.C. (2023). Religion and union dissolution: Effects of couple and municipal religiosity on divorce and separation. *Demographic Research* 49(20), p. 513–542. DOI: [10.4054/DemRes.2023.49.20](https://doi.org/10.4054/DemRes.2023.49.20).
- Viseu, J., Jesus, S., Leal, R., Pinto, P., Santos, J., Matavelli, R., Greenglass, E. (2015). The Economic Recession and Mental Health: Analysis of the Portuguese Situation. *Psicologia, Saúde & Doenças* 16(2), p. 174–186. DOI: [10.15309/15psd160204](https://doi.org/10.15309/15psd160204).
- Wagner, M., Weiß, B. (2006). On the variation of divorce risks in Europe: Findings from a meta-analysis of European longitudinal studies. *European Sociological Review* 22(5), p. 483–500. DOI: [10.1093/esr/jcl014](https://doi.org/10.1093/esr/jcl014).
- Wu, L., Musick, K. (2008). Stability of Marital and Cohabiting Unions Following a First Birth. *Population Research and Policy Review* 27(6), p. 713–727. DOI: [10.1007/s11113-008-9093-6](https://doi.org/10.1007/s11113-008-9093-6).

Xu, Q., Yu, J., Qiu, Z. (2015). The impact of children on divorce risk. *Journal of Chinese Sociology* 2, p. 1–20. DOI: [10.1186/s40711-015-0003-0](https://doi.org/10.1186/s40711-015-0003-0).

Zuo, J. (1992). The Reciprocal Relationship between Marital Interaction and Marital Happiness: A Three-Wave Study. *Journal of Marriage and Family* 54(4), p. 870–878. DOI: [10.2307/353168](https://doi.org/10.2307/353168).

Cytowanie:

Porębski Andrzej, Ilczuk Ewa (2024). *Kontekstualny charakter wybranych determinant rozvodu – krytyczna analiza literatury*. *Fabrica Societatis*, No. 7, s. 21–41, DOI: [10.19195/2657-3679.7.2](https://doi.org/10.19195/2657-3679.7.2)